

ИЗБОРНИЦИТЕ НА ЦАР СИМЕОН

Възпитаникът на Магнаурската школа цар Симеон се е ползвал с особено обаяние и популярност в своето съвремие. Византийският патриарх Николай Мистик и западният хронист Лиудпранд отбелязват пристрастието му към античната култура и византийската образованост и го нареждат сред забележителните личности в средновековна Европа. Политическите му успехи са многократно отбелязвани и коментирани от писателите историци, но сведенията за културните му интереси и книжовни занимания в чуждите извори са единични и звучат приглушено. Така например Николай Мистик пише: „Зная, че ти ежедневно напояващ своята прекрасна душа с живоносната вода от учението на блажения апостол. . . Зная, че като дърво, израствало при водни извори, така и твоята душа е възпитана с това учение.“¹ По-късно Лиудпранд ни дава удивителни известия за широтата на неговата култура: „Hunc etenim Simeonem emiargon, id est semigrecum, egge aicland, eo quod a puericia Bizantii Demostenis rhetoricam Aristotelisque silogismos didicerit“. (За този Симеон казвали, че е бил *’емиаргос*“, т.е. полугрък, понеже още като малък изучил във Византия ораторското изкуство на Демостен и силогизмите на Аристотел)².

Като компенсация за своята информационна недостатъчност, домашните извори в славянските книжовни паметници — водещи потеклото си от български ръкописи, са несравнимо по-богати и конкретни. Те се отнасят без изключение до участието или отношението на царя към определени писмени паметници, запазени в ръкописната традиция. За славянистичната наука това е въпрос, който по степен на важност е равен на изучаването на Кирило-Методиевото дело, а поради хронологична близост — от проучването му зависи бъдещото развитие на палеославистиката. В 1824 г. К. Калайдович публикува знаменитото си изследване „Йоан Ексарх Болгарский“, с което става откривател на старата българска литература и епохата на цар Симеон. Посветеният на владетеля Шестоднев е едно от най-крупните енциклопедични съчинения на славянската средновековна култура и както тогава става известно — създаването му дължим на неговото желание и подкрепа. От Шестоднева извличаме информация, която автентично възкресява културната атмосфера в царския двор и убедително говори за интересите и личността на царя.

Няколко години преди това (в 1817 г.), също К. Калайдович,³ заедно с П. М. Строев, намира друг паметник, който по енциклопедична широта, обем и съдържание съперничи на Шестоднева, а именно т. нар. Изборник в старинния руски препис от 1073 г. и с преадресирана похвала за руския княз Светослав. Връзката между двата състава тогава не се осъзнава, но след знаменитото си пътуване в Кирило-Белозерския манастир, С. П. Шевиър⁴ попада на втори препис, и от него става ясно, че историческият адресат на

Похвалата е цар Симеон и сборникът е създаван по негова повеля, докато преадресацията за княз Светослав е псевдоепиграф. Наличието на протограф от времето на Симеон⁵ също потвърждава откритието на Шевирьов. Не са от маловажно значение и аналитичните уточняващи аргументи — езикът на превода е старобългарски, руският княз не е притежавал необходимото образование за подобни догматично-философски интереси, а като владетел не е имал време да поръча превода и окомплектоването му. (Светослав става велик княз през 1073 г. и същата година получава този дар от манастира). С още по-малко основание би могла да бъде написана за него Похвалата, тъй като не е бил известен с книголюбието си като „нов Птолемей“. Освен това в древноруската литература от XI в. нямаме примери на засвидетелствувана стихотворна култура. Фактически с основание може да се говори за Светославов препис на цар Симеоновия Изборник от 919 година — по датировката на хронографиката в края на състава, чиято последна фраза гласи: „пз. александъ едннъ. лѣ(т)ѣ. дннн. кѣ. пн кннстантннъ н зѣнн. лѣ(т)ѣ“⁶ време, съгласувано с термина на българския цар и несъмнено парадоксално за историческите интереси на княз Светослав към първите седем години от управлението на малолетния Константин Багрянородни. Откритието на С. П. Шевирьов направи достояние втория крупен сборник от времето на цар Симеон, отново с посвещение. — Похвала, характеризираща владетеля чрез тъждествена категориално-аксеологическа апология (за разлика от Шестоднева — стихотворна). С откриването на сборника — конкретно назван Изборник, възникна и въпросът за „Изборника“ или „Изборниците“ на цар Симеон — един от крайгълните славистични въпроси.

Третият сборник, свързан с името на цар Симеон, е популярният Златоструй. Руският библиограф Силвестър Медведев пръв го характеризира: „Словеса св. Иоанна Златоустаго, собранныя от его списаний Симиономъ царемъ. . . их же числом 136, и нареченная Златоструй, рукописная.“⁷ Първите изследователи — К. Калайдович,⁸ П. И. Шафарик,⁹ В. Григорович¹⁰ — не са се съмнявали в достоверността на информацията. Едва след като А. Востоков¹¹ намери нов състав, състоящ се от 80 слова, започват първите разноречия. Така например С. Палаузов¹² обединява в едно двата състава и допуска участието на второ лице, съставител на несходните слова, които той приписва на И. Екзарх. Мнението на Палаузов възприемат И. И. Срезневски¹³, В. Ягич¹⁴ и др.

В славистиката пръв поднася „ябълката на раздора“ В. Н. Малинин. Посвещавайки самостоятелно изследване на паметника, той категорично разграничава двата състава като различни самостоятелни сборника¹⁵, но не се доверява на предисловието-похвала и отрича участието на Симеон в съставянето му. Според него „из него (м. б. — предисловието) видно что так называемый полный извод Златоструя вовсе не принадлежит Симеону Болгарскому и явился после него“.¹⁶ (?) От тук хипотезата му: „не должно ли в таком случае признать Симеоновским Златоструй, известный ныне по списку XII в.“¹⁷, ражда в геометрична прогресия нови хипотези, които се отдалечават от първоизточника и вече не ръкописът, а хипотезите¹⁸ стават обект на анализ. Вторият му аргумент е свързан с ползуването на катената, съставена от Теодор Дафнопат. Ползуването ѝ е озадачило както В. Малинин, така и Кл. Иванова¹⁹, М. Фомина²⁰ и др. Т. нар. „пълнен извод“ действително ползува катената, но във византийските извори тя не е датирана, а биографичните сведения за автора са твърде разноречиви. Първото му писмо до цар Симеон, написано по поръка на Роман Лакапин, се датира към началото на 925 г.²¹, когато той е изпълнявал вече длъжността протоасикрит, а такъв той е могъл да стане най-късно през 924 г. Последното му писмо — до емира на Египет Ихтид — се отнася към края на

царуването на Роман Лакапин²². В началото на самостоятелното управление на Константин Багрянородни съставител на едиктите му е патриций и квестор Теофил²³, т.е. Теодор Дафнопат вече не е бил протоасикрит. Фактически през цялото управление на Роман Лакапин главен секретар на императорската канцелария е Теодор Дафнопат. Последното известие за писателя Теодор Дафнопат е от 957 г. Имаме също известие, че при Роман II (959–963) за епарх на Константинопол бил назначен патриций Теодор Дафнопат²⁴, но той бил от стратиотите (ὁ ἄλλο στράτιωτικόν). Византолозите обикновено отъждествяват протоасикрита и стратиота с едно и също лице, но пояснението към името на втория говори по-скоро за разграничение на епарха от протоасикрита и писателя. Идентификацията, както се вижда, е спорна, а информацията, че в началото на 925 г. главният секретар на Роман Лакапин е писал писма на цар Симеон, е безспорна. Катената му, ползувана за съставянето на Златоструя, не е датирана, протоасикритът е могъл да състави такъв труд и до 924 година и в случая по-скоро Златоструя се явява свидетелство за датирането на катената, не обратното. Следователно отнасянето на Златоструя към по-късно време поради ползуването на катената е аргумент, неиздържаш критика и лишен от доказателственост.^{24a} Така както Изборникът от 919 г., запазен във византийски препис от 912 г., е бил преведен веднага по повеля на Симеон, катената също е могла да бъде ползувана непосредствено след създаването ѝ. Теодор Дафнопат е съвременник и кореспондент на цар Симеон, а българският владетел се е осведомявал своевременно не само за политическите дела, но и за културните събития във Византия. Освен това със своя Златоструй Симеон всъщност е създавал съперничаща книга — също катена по творби на Й. Златоуст, но много по-пространна от византийските си образци, или както твърди Похвалата — след като изучил „вса кннги ветхѣа і ювына, той обикнал словата на Й. Златоуст и: „Избрѣхъ егѣ вса словеса и всѣ кннги егѣ. В сѣа єдинны сложи кннги їже н прозва златоструѣа“²⁵. За заглавие на своя сборник-катена Симеон използва не името на Йоан Златоуст, а литературния псевдоним на Йоан Дамаскин (ἰωάννης δαμασκηνός — Златоструен)²⁶, обяснявайки промяната в названието:

аше бо нного посему нменн
златострѣа аго прозваща
то ѿ мѣ нѣсмѣ мно соблазненн
кннги златострѣана нарекше²⁷.

Единствено историческо свидетелство за създаването на Златоструя е Похвалата към сборника, сходна със съответната Похвала в Изборника 919 година²⁸ — отново апология на книголюбието му и свидетелство, че Симеон сам е направил избора на словата, кръстил сборника и участвувал в композирането им, а останалото естествено са извършили неговите сътрудници, един от тях е написал и похвалата за стореното от владетеля. Невярното ѝ разчитане от страна на В. Малинин в смисъл, че тя е доказателство „что так называемый полный извод Златоструя вовсе не принадлежит Симеону Болгарскому и явился после него“²⁹ като аргумент отпадна още след прочита ѝ от А. И. Соболевски³⁰. Като енциклопедичен състав (в случая антологичен) Златоструя (пълнен извод) е книга родствена с Шестоднева и Изборника от 919 год. и по тяхно подобие също включва похвала за владетеля, разясняваща неговото участие. Плодоворният път на проучването му е историческият и текстологичен анализ в сравнение с Шестоднева и Изборника, създавани по повеля на Симеон и съпроводени с аналогични посвещения. След отстраняването на противоречията и третият състав, създаден по инициатива на цар Симеон, отново може да се счита за

принадлежащ нему и да заеме своето място в културата на Симеоновата епоха.

Естествено, възниква въпросът, само тези сборници ли са преведени, създадени и окомплектовани по замисъл на Симеон и какви са били функциите им в старобългарската култура? Ще се опитам да отговоря на някои от поставените въпроси. Още през XIX в. руските слависти обърнаха внимание на старинен юридически паметник т. нар. Фотиев Номоканон, Синтагма XIV титула или Ефремовска Кормчая, интригуващ със своя състав и архаичен език. Историята на българските църковни и светски правни паметници е все още бяло петно в медиевистиката, но тя е не по-малко интересна и многообещаваща. Например в XIV в. руският монах Зиновий Отенски е имал на разположение старинен кодекс от Кормчая книга, или както сам пише: „вндѣхъ въ правнѣхъ древняго перевода кнѣга, приписаны же быша при Ярославе князе. Бладимировъ сынѣ, и при епископѣ Иоакимѣ въ началѣ крещенія нашея земли.“³¹ Както е известно, Йоаким е светителствувал на новгородската катедра от 889 до 1030 г. и фактически става въпрос за препис от 1015–1030 г. Зиновий е ползувал и втори препис „писана кнѣга — Правна — на кожахъ, при ярославе князе, Ярославъ сынѣ, при внуки великого Бладимера, крестившаго рускую землю“.³² В първия случай става въпрос за по-древен ръкопис дори от преписа на Умер Лихий на Тълковните пророчества, т. е. за първи по време конкретно назован руски ръкопис. А още митрополит Евгений е бил убеден, че славянската Кормчая е „принесена к нам из Болгарий вместе с другими церковными книгами при самом обращении Руси в христианство.“³³ Българският историк Сп. Палаузов в изследването си за Симеоновата епоха изказва предположение също за български произход: „если же свидетельство монаха Зиновия, ученика Максима Грека, о том, что он видел список Номоканона, писанный при князе Ярославе и епископа Иоакимѣ (до 1030 г.) справедливо, то нет сомнения, что и Номоканон Фотия был уже переведен при царѣ Симеона.“³⁴ Имайки предвид Ефремовската Кормчая. Първият изследовател на състава ѝ А. Павлов от своя страна, опирайки се на известието на Зиновий, предполага руски произход: „осмеливаемся высказать догадку: не сделат ли перевод Номоканона в XIV титулах и соединенной с ним синтагмы у нас на Руси во времена Ярослава I,“³⁵ но само като догадка. А. И. Соболевский, изследвал езика на паметника, намира несъмнена близост на превода с Изборника от 919 г., Златоструя и други източнобългарски преводи от началото на X в.³⁶ В. Златарски също мотивира хипотеза за български произход, според него при съставянето на въпросите до папа Николай е ползуван екземпляр от Кормчая XIV титула, а преводът е направен от Методиевите ученици в края на IX в.³⁷

Изказвани са и други мнения за времепоявата ѝ, но основно те се свеждат до две твърдения — или при цар Симеон в края на IX и началото на X в., или при княз Ярослав I в първата половина на XI в. Край на полемиката сложиха изследванията на Я. Н. Шапов³⁸, който я датира безспорно и окончателно по поместения в края Хронографикон³⁹, където за патриарх Евтимий е посочено, че е бил изгонен от патриаршеската катедра, а за император Лъв Мъдри и Александър, че са управлявали 26 години. И двете известия се отнасят за 912 г., когато фактически на българска почва е бил доокомплектован и преведен паметникът. В монографичното си изследване върху византийските и южнославянски юридически съчинения Шапов ѝ отделя подобаващо внимание и заключава:

„хронологические указания входящие в нее Летописца вскоре (Хронографикона) Никифора и перечней епископов и патриархов Константинополя. Обя эти паметника оканчиваются дополнениями до 912 г., т.е. относятся ко времени деятельности Симеона.“⁴⁰ Действительно последните известия в хронологическите ѝ статии са „Васнаѣн лѣ ꙗѣ мꙋ цꙋ. аї. лѣвъ ѡ александръ лѣтъ. кс.“⁴¹ и „Фотѣн же ѡ Николѣ лѣ с. ѡ изгнѣнъ бы. ѣфѣмѣн, лѣ. Ѣ. ѡ изгнѣнъ бытъ.“⁴² По своя състав Ефремовската Кормчия, или Номоканон XIV титула, е свод на византийското църковно право от втората половина на IX век, включващ постановления на църковните събори, съчинения против ересите, параграфи от Прохирона и Еклогата, Сказание на Максим Исповедник, съчинение за римския календар, хронологически статии, извадки от повелите на Юстиниан и др., позволяващи обстоятелствено запознаване с историята на средновековното право. Въпреки отсъствието в нея на пряко посвещение, възникването на кодекса в 912 г. несъмнено е станало също по повеля на цар Симеон с оглед нуждата от такъв тип съчинение. Понеже и тя се явява свод на знанието в определена област и обхваща цялостно или частично огромен брой съчинения, методологическият подход към нея също трябва да бъде като към енциклопедически сборник, предназначен за нуждите на старобългарското общество и образование.

И на последно място искам да споделя наблюденията си върху своето собствено откритие — Историческия сборник или Хронограф на цар Симеон. Всъщност в случая ще бъде неправилно да се говори за откритие, а за проучване на широко известен паметник, познат на славистите с „бележката“ на цар Симеоновия съвременник Григорий презвитер и мних, писател от Преславската книжовна школа. Най-ранният препис, както е известно, се съхранява в Москва, ЦГАДА, ф. 181 под № 297/658 стар № 902 (1468). За него още Калайдович съобщава: „Перевод Григория помещен в середине, от главы 149 по 280 [л. 190—472] под следующим заглавием: Книгы заветъ Божіа Ветхѣго сказующе образы Новаго заветъ, истинныу сущюу. . .“⁴³ и дава палеографическото му описание: „Рукопись писана в лист (всех 531) на лощенной бумаге, двумя столпцами мельким полууставом, переходящим в скоропися, во второй половине XV века, в бумаге видны Бамбергские знаки бычачьей головы.“⁴⁴ Още тогава той прави достояние и състава, съобщавайки, че освен превода на Григорий Презвитер сборникът съдържа „краткое извлечение, только на 7 листах, из Шестоднева Екзарха болгарского, Моисеево пятокнижие и книгу Иисуса Навина, а за переводом Григория следует Летописецъ русских царей [гл. 280—324], оканчивающийся 1214 годом“.⁴⁵

След Калайдович със сборника се занимава княз М. Оболенски, съобщава за намиращия се в състава му „Хронограф Йоанна Малалы в славянском переводе“⁴⁶ и публикува ранната Переяславско — Суздальска редакция на ПВЛ, поместена непосредствено след Хронографа. Той за втори път публикува и намиращата се на л. 199 бележка на Григорий, но разпростира участието му върху петия Хронограф и стига до извода: „эта вставка указывает на имя переводчика хроники Йоанна Малалы и на то важное обстоятельство, что перевод этот был совершен в начале X века для болгарского князя Симеона.“⁴⁷ В трудовете му, създадени след неговата смърт, обобщавайки своите наблюдения, той справедливо вижда в него търсения от руската наука „хронограф по великому изложению, получивший свое начало в царствование знаменитого. . . царя Симеона Борисовича, умершаго в 927 году, для нас в высшей степени драгоценен, потому что им несомненно пользовался преподобный Нестор и из него внес в свою

летопись многия места буквально, а другие в сокращенном виде.⁴⁸ Наред с безусловно верните си заключения Оболенски неправилно отъждествява Григорий Презвитер — сътрудника на цар Симеон, със свещеника Григорий, съпровождал княгиня Олга при посещението ѝ в Цариград, който според него при цар Петър „при въздвигнутом гонении на сотрудников царя Симеона“⁴⁹, емигрирал с ръкописа си в езическа Русия. Идеите и наблюденията на Калайдович и Оболенски продължава архиепископ Леонид. Той пръв разграничава превода и съставителството като две различни дейности и дава пълна представа за съдържанието на Хронографа: „Перевел (м.б. Григорий) как упомянуто в надписании Архивского сборника, по повелению царя Симеона книги царств (1, 2, 3, 4) и вероятно и книгу Есфирь (первый 10 глав с европейского).“

2. Составил первый славянский хронограф Еллинской редакции из Шестоднева (сокращ. из Шестоднева Иоанна Екзарха) и хроники Иоанна Малалы Антиохийского (10 первых глав) и между ними разместил первый 7-мь книг древнейшаго (Мефодиева) перевода (м. б. на Библията). После книги Руфь следует приведенное выше надписание о переводе Григорием книг Царств, за ними отрывки из книги Толковых Пророков (одних больших, книга Даниила пророка вполне), книга Есфирь (10 глав с еврейского) и из соч. Иосифа Флавия: 4 плены Иерусалима и Иудейских древностей. В пятюкнижии Моисееве вставлены: отрывок из книги Йова (толковый) и апокрифы, одинаковые с находящимся в Толковой Палее: о Мельхиседеке и завет 12 патриархов.⁵⁰ Характеристиката на Леонид е възможно най-пълната и вярната, към нея не може да се добави много.

Другата тенденция в проучването на Хронографа започва със статия на И. И. Срезневски. Неговите наблюдения са противоречиви и непълни, така например той пропуска да спомене началната статия Шестодневец — извлечение от Шестоднева на Й. Екзарх, спира се на хрониката на Малала само в сравнение със запазенния гръцки текст, без да разглежда функциите ѝ в конкретния текст, където тя не е включена като самостоятелна паметник. Съобщавайки за заключителната глава — Хронографикона, завършващ с коронясването на Роман Лакапин, той съобщава „это последнее обстоятельство относится к 919—920 году.“⁵¹, но го пропуска без исторически коментар. За хрониката на Й. Флавий Срезневски предпазливо задава въпроса „... перевод повествования о делах Иудейских не сделан ли был на Руси? Не решая этого вопроса, представляю выбор слов из этого перевода.“⁵², стараейки се да подчертае порусяването им. В заключение той цитира словата на западноруския преписвач за Совий и литовските божества и заключава: „в рассматриваемом сборнике мы имеем хронограф в роде тех, каких позже явилось много, хронограф XIII века, и, судя по вставке о Совии и о Литовском язычестве, труд Русскаго труженика, работавшаго, вероятно, в западной Руси.“⁵³ Противно на Калайдович, Оболенски и по-късно Леонид, за Григорий, който, както е посочено в ръкописа, превежда книги от Вехтия завет, т.е. Царствата, Срезневски заявява: „Перевод Хроники Иоанна Малалы сделан презвитером Григорием при болгарском князе Симеоне, сына Бориса“⁵⁴ и свежда българското участие само до превода на Малала. Обхождайки с мълчание категоричната датировка на Хронографикона, водещ до коронацията на Роман Лакапин, историческото свидетелство на Григорий Презвитер, българските глоси, езикът на преводите и становищата на Калайдович и Оболенски, той го обявява за руско съчинение от XIII век. Неговия анализ класически завършва ревностният изследовател на руските Хронографи В. М. Истрин. Той се обляга не само на ръкописа, но и

на своята нова методологическа постановка: „Век Симеона называется, правда, золотым веком, но литературное движение этого века выражалось в переводах и только в переводах. Никаких компилятивных работ в роде нашей летописи, Толковой палеи, или таких, как Слово о полку Игореве — мы в тот период не находим. Поэтому век Симеона может быть назван „золотым“ в смысле непосредственного перехода византийской литературы в болгарскую, но не в смысле развития литературных обработок старого материала, о чем наиболее успевали русские книжники.“⁵⁵ Да се води полемика по въпроса за „компилятивните работи“ е излишно, но явно в случая трябва да се припомнят поне такива съчинения от същата епоха като Шестоднева на Й. Екзарх, Златоструя на цар Симеон, Паренесиса на Ефрем Сирин, за да се подчертаят и успехите на българските книжовници в такъв род дела. Истрин се придържа към своята методологическа концепция до края на живота си, така например и в изданието си на Хрониката на Г. Амартол през 1922 г. той отново директно отстоява своята теза: „И сама хроника Георгия Амартола и все хронографическите компилятивни паметници, как Еллинските летописци, Хронографическите палеи, Архивский (Иудейский) Хронограф — все они должны быть изъяты из недр Болгарии и войти в состав литературы древнорусской. На долю литературы древнотолгарской останутся некоторые их составные части как например хроника Иоанна Малалы, а также некоторые другие, происхождения которых пока не выяснено.“⁵⁶ Безспорно, методологическите му принципи се отразяват и върху неговите конкретни изследвания. Така той въвежда ново название за сборника на цар Симеон и труда на Григорий Презвитер — „Иудейски хронограф“, понеже съдържа и превода на Иосиф Флавий. „Иудейски“ или „архивски“ той се нарича и досега в научната литература. Попадайки на втори препис от него — Вилненския⁵⁷, който е без край, Истрин отрича принадлежността на хронографика (водещ до Роман Лакапин) към протографа и го обявява за прибавен там от руски книжовник през XIII век като съставна част⁵⁸ на ПВЛ (?!). Например по гласата за Совий и Литва той утвърждава възможността: „Происхождение иудейского хронографа приурочивать к Литве“⁵⁹ и го датира също така по нея: „составление оригинала Архивского восходит ко времени после 1262 г.“⁶⁰ Естествено, хипотезата му предизвиква обосновани възражения. Появява се обширната статия на А. А. Шахматов, в която той счита „гораздо более близким к истине архим. Леонида, признавшего хронограф 1262 года Еллинским летописцем болгарской редакции, чем Истрина, предположившего, что редактор хронографа задалься целью дать подробное изложение еврейской истории. . . иудейским хронографом XIII века.“⁶¹ Хронографика и на него дава основание да си зададе въпроса: „Не следует ли отсюда, что Симеонова энциклопедия составила до 920 года (года вступления на царство Романа)?“⁶² Но понеже сам не е работил с ръкописа, Шахматов все пак го определя като „IV-й видом Еллинского летописца“,⁶³ с уговорка, че е съхранил редица съчинения от древната Симеонова енциклопедия. Истрин реагира с остро полемичната си статия „Один только перевод Псевдокаллисфена, а древнотолгарская энциклопедия X века — мнимая“,⁶⁴ в която без да се позове на ръкописния текст, произнася окончателното си становище: „Архивский сборник в том виде, в каком мы его имеем, должен рассматриваться как нечто особое, без связи с теми памятниками, которые были с ним соединены.“⁶⁵ т.е. Шестодневеца, съставен по Й. Екзарх, българските преводи на Хрониката на Й. Малала, на книгите Царства с приписката на Григорий, Псевдокалистеновата Александрия и Хронографи-

кона, обхващащ времето от Константин Велики до Роман Лакапин. По същото време на превода на Григорий се спира и библиеистът И. Е. Евсеев, но той приема приписката за послеслов и го обявява за преводач на „Пятокнижие Моисея и книг Иисуса Навгина, Судей, Руф“.⁶⁶ (?) След изводите на Истрин нови изследвания върху ръкописа не са се появявали. Н. А. Мещерский издаде „История Иудейской войны Иосифа Флавия в древнорусском переводе“⁶⁷, но не по преписа от XV век в ЦГАДА, а по русизирания в езиково отношение и най-късен Вилненски препис от XVII век. Изследователят на хронографите О. В. Творогов по традиция също така го нарича Иудейски хронограф⁶⁸ и игнорира въпроса за българския му произход. Съобщен още от К. Калайдович и занимавал съзнанието на изследователите от XIX век с уникалната си историческа и езикова информация и с безусловното си свидетелство, че е създаван по инициатива на цар Симеон, с участник Григорий Презвитер, сега Хронографът е сведен до факултативен факт в ръкописното наследство, трета или четвърта редакция на Елинския летописец.

В настоящия момент са ми известни три преписа на Хронографа и едно кратко извлечение:

1. *Московски* — ЦГАДА, ф. 181, № 279/658 (стар № 902/1268) XV в., I^o, полуустав, двуколонно писмо, лл 10^a—481. Филиграни — бича глава, в ръкописа са оставени празни места за миниатюри, но преписа не е илюстриран. Предисловието на Григорий е на л. 199^a, начало на глава RM.⁶⁹

2. *Варшавски* — Национална библиотека, сб. Замойски, БОЗ № 83, края на XV — началото на XVI век. Филиграни — бича глава с кръст и змия, тиара с кръст, три хълма с кръст [Брике № 11808, 11811, 4901—4902, 15376 — до 1520 г., двуколонно писмо, формат 33/21 см, 810 стр. без край (до Авесалом). Предисловието на Григорий е на л. 666, глава RM⁷⁰.

3. *Вилненски* — ЛАЦБ, Хронограф № F — 19—109 [стар № 109] 147, XVII век, I^o, полуустав, едноколонно писмо, л. 1—736, без край (т.е. без Хронографикона). Предисловието на Григорий е на л. 242⁷¹.

4. *Петроградски (Ленинградски)* — ГПБ, Софийское собрание № 1454, XVI в. 4°, полуустав преминаващ в скоропис лл. 334^a—375^b — съкратено извлечение от текста. В него е запазен Хронографикона, а на места се пазят и по-пълни четения от хрониката на Й. Малала⁷².

Четирите преписа предоставят добра възможност за проучване на състава. Обявеният от В. М. Истрин препис за най-близък до хронографа, т. нар. Вилненски препис, е най-късен и непълен и не може да се счита за копие на оригинала. Шестодневца е запазен в Московския, Варшавския и Вилненския препис, а Хронографикона в Московския и Ленинградския и са неделима част от сборника. Така още една хипотеза на Истрин (споделяна от Мещерски и Творогов) отпада и разглеждайки го в пълнота, ние трябва да го наричаме не Иудейски хронограф, а Симеонов исторически сборник или Хронограф от 921 година. Документиращо значение имат предисловието на Григорий, запазено в трите преписа (съответно на л. 199^a, стр. 666 и л. 242^a) и хронографикона, завършващ с коронацията на Роман Лакапин за съимператор, запазен в Московския и Ленинградския препис на л. 481^a и л. 375^b: „По Алексан^ъ ръ же цр^ь твова константинъ. съ матерію лѣ . 3. съ константинъ вѣнча на цр^ьт во романа и ѿсв^ѣтс женюу ѿго.“

[ЦГАДА ф 181 № 279/658 л. 481^a]

„По Алексан^ъ ръ же цр^ь твова константинъ съ матерію, лѣ . 3. съ же константинъ вѣнча на цр^ьтво романа, и ѿсв^ѣтс женюу е^ѣ цр^ьцю.“

Годината след указаното събитие е в термина на Симеон Велики [893—927], а в предисловието си Григорий сам съобщава, че е работил „прн кнѣн вѣлгарстѣ“ ^и снмѣне снѣ вѣрншн“, т. е. между двете датиращи известия съществува историческа съгласуваност. Аргумент за произхода му са също така и българските глоси в текста. На л. 200^б в текста на Троянската повест се чете: „Снн ахнлеоуѣ ймын воа своа. йже нарнаххуса тогда моуѣмндонесъ. нынѣ болгарен оуѣннѣ,⁷³ възвелнчаваща оуѣннѣ българите като наследници на Ахил и мирмидонците, която явно е била записана по внушение на войнствения български цар. Подобна претенция за хунски произход е вложена и в Именника на българските ханове, започващ родословието им от Атила и Ернах. На л. 403^б в текста от Хрониката на Йосиф Флавий отново четем: „нлоуѣрѣн же ѣ дѣлмате. н дакѣн нарнаѣмын вѣлгарѣ, вѣ нстрѣ жнвоуѣшн“, утвърждаваща принадлежността на тези области към териториите на българската държава по времето на Симеон. Не са без значение и глосите — пояснения за елинските и индийски божества чрез славянските им съответствия:

- л. 26^б „н прнноснѣ жрѣтвѣу сквернымъ богомъ андаевн. н перкоуновн, рекше громоу, н вѣроуѣ рекше соуѣѣ.“ (Перун е бил записан като Перкун в литовския препис, където и снѣѣ е станало „соуѣѣ“)
- л. 31^а „По оуѣмѣтвѣн же фѣвстоуѣ его^ж н свѣрога марнчюѣѣ“, „по оуѣмѣтвѣн^ж дажѣбожн сѣа свѣрогоѣѣ.“
- л. 336^б „радѣнса оуѣнтѣлю вѣрахмановѣ ѣнѣ бжѣн пороуѣна велнка“.

(Перун ≠ Перкун)

Безспорно това са най-древните свидетелства за езическия пантеон на българските славяни, а чрез тях читателят от началото на Х век е могъл да си обясни функциите на съответните елински и индийски богове. Лексикалната езикова специфика също говори за български преводи, употребени са например: л. 99^б, 167^а, 301^а — кннѣнн; л. 62^а — сѣмѣн; л. 307^а — кѣтыга; л. 191^а — послоухѣ; л. 412^а — тоулѣ; л. 352^б — поспѣшннка; л. 348^б — хлѣвннѣ; л. 322^б, 323^б — чрѣчега и чрѣчегу (за топка); л. 304^а — дѣтнѣѣ; л. 293^б — гаѣѣ; л. 248^а — на мѣѣѣ; л. 299^а — прѣдѣжнѣѣѣ и др.

За да се добие нагледна представа за съдържанието на историческия сборник, или Хронограф, представям последователността на включените в състава му дялове и съчинения:

- л. 10^а—16^а — Шестодневѣѣ, съставен по Шестоднева на Й. Екзарх
- л. 16^а—65^а — Хроника на Й. Малала за първите времена с допълнения от кн. Битие.
- л. 65^а—89^б — Завети на дванадесетте патриарси.
- л. 89^б—111^а — Изход Моисеев
- л. 111^б—126^а — Книга Левит
- л. 126^а—148^а — Книга Числа
- л. 148^а—169^а — Разказ за Моисей и смъртта му
- л. 169^а—183^б — Исус Навин
- л. 183^б—197^б — Съдни Израилеви
- л. 197^б—199^а — Книга Рут
- л. 199^а — Предисловие на Григорий Презвитер и начало на неговия труд.

- л. 199^a—210^a — Троянска повест (с пояснение, че е включена тук, защото Троянската война е била въ лѣтѣ же дѣдѣ“.)
- л. 210^a—290^a — Книга Царства в превод на Григорий Презвитер. От л. 276 с вставки от проповедите книги в тълковната им редакция, както са отбелязали арх. Леонид и Виктор.
- л. 290^a—305^a — Кн. Даниил с тълкувания от Иполит Римски и допълнения от Хрониката на Й. Малала.
- л. 305^a—311^a — Начало на римската история с разкази за цар Латин и Еней, Ромул и Рем по Й. Малала.
- л. 311^a—342^a — Александрия I българска Псевдокалистенена редакция, печатана от В. М. Истрин.
- л. 342^a—366^a — Елинистични царства и римска история по Малала и Амартол — за Цезар и Август, раждането на Христос и т.н.
- л. 366^b—381^a — История на Й. Флавий с вставки от Малала и евангелията.
- л. 381^a—396^b — Втора книга на Й. Флавий с вставки от евангелията, Малала, Амартол.
- л. 396^b—410^a — Продължение на римската история с разкази за апостолите Петър и Павел и йерусалимските събития по същите хроники.
- л. 410^a—478^a — Пленяването и опустошаването на Йерусалим, предимно по Й. Флавий.
- л. 478^a—481^a — Хронографикон за византийските императори от Константин Велики до Роман Лакапин с последна фраза: „по александѣ же цѣтвѣа константиноу. съ матерню лѣ .3. съ константиноу вънча на цѣтѣо романа и ѿ ѿвѣрѣ женоу ѣгѣ.“

Хронографикона е извлечен от Хрониките на Г. Амартол и патр. Никифор. Последното известие няма византийски аналог, навярно е прибавено на българска почва. Включените исторически съчинения на Й. Малала, Й. Флавий и Г. Амартол (без продължителите) са създадени до царуването на Симеон и отново между историческата претенция в предисловието на Григорий и историческия материал в сборника не съществуват разногласия. *Хронографът* е бил създаден по негова заповед, за да обхване мировата история от създаването на света до съвременното на царя. Той обхваща огромен корпус от съчинения, които не са включени пълно, а в „избор“, проследяващи историята на човечеството в нейните мирови измерения. И понеже досега не е намерено съответно византийско съчинение, трябва да предположим български произход на „избора“, съставлящ историческата компилация — хронограф — по вече съществуващи български преводи. Сред източниците са включени такива забележителни историко-белетристични произведения като Заветите на 12-те патриарси, Троянската повест, Александрията (Псевдокалистенена редакция) и др. В този Симеонов сборник трудът на Григорий Презвитер е точно определен — той е автор на втората част — от л. 199^a до 478^a. Неговото предисловие е киноарно и е обозначено с цифра за нова глава — РМФ. Именно този дял в Хронографа се явява и „книги завета божия ветхаго, сказующе образы новаго завета“ — преобразен разказ за пророците Давид и Соломон, предсказали раждането на Христос и разрушаването на Йерусалим като божие наказание за смъртта му. Акцентът е поставен съзнателно върху този основен и повратен момент от човешката история, обосноваващ смисъла ѝ, а след него имаме само на три листа списък с имената на византийските императори, т.е. датиращ Хронографикон по подобие на хронографиконите в Номоканон XIV титула от 912 г. и Изборника от 919 година. Приписката на Григорий е

засвидетелствувана в четири преписа. Конкретното му участие се потвърждава и от Переяславската летопис в същия ръкопис, където е казано: „Рече бо князь црѣкѣ. Григоріемъ мнѣхъ ѿ Соломанѣ яко нмѣ же нѣ семьсотъ. наложницѣ“⁷⁴. Подобна ремарка е видял и В. Н. Татищев в най-старинната пергаментна Разколническа летопис: „в разкольничем Григория упоминает“⁷⁴. Тя се чете и в Новгородската сови́йская летопис „глаголетъ бо Григорій в летописцѣ“⁷⁶ и се привежда цитат за обичаите на народите.

По своето съдържание този Симеонов сборник е една удивителна историческа енциклопедия, възпитавала в историческо мислене българи, руси и сърби от X до XVII в., която тепърва ще се изследва. Не е безинтересно, че и патр. Н. Мистик е знаел за заниманията на царя с древна история, пишейки му: „Прочети внимателно това, което написах, пише той, а от писмото премини към старата история, защото аз зная, че ти се занимаваш с нея“⁷⁷. Писмото е писано след преговорите между Симеон и Роман Лакапин, през 923 г., упоменава конкретни негови занимания и съвпада с годината, когато е създаван Хронографът.

Горепосочените сборници, точно датирани, както се вижда, са пет на брой, а поради особеностите на техния превод, съставяне и обхват, спазвайки традиционната терминология, бихме могли да ги наречем изборници на цар Симеон. Пръв по време е посветеният на цар Симеон Шестоднев, съставен от Й. Екзарх. В предисловието му Симеон е наречен княз, т.е. той се е появил преди обявяването му за кесар и василевс и навярно открива поредицата. За следващите притежаваме точната датировка на хронографиконите, задължително присъстващи в края на съставите. Юридическият, или Номоканон XIV титула, се датира 912 г., последни събития, отразени в него са царуването на император Лъв и Александър и свалянето на патриарх Евтимий. Философско-богословският, или Изборник 919 год., отбелязва последна дата съвместното управление на Зоя Карбонопсида и Константин Багрянородни, но не говори за коронацията на Роман Лакапин, т.е. бил е завършен след свалянето на императрица Зоя през март 919 година и заточаването ѝ в манастир⁷⁸. — през самостоятелното управление на Константин Багрянородни, до коронацията на Роман Лакапин. Хронографът отбелязва коронацията на Роман Лакапин и жена му Теодора на 17 ден 920 год., следователно е създаден след 920 година и условно можем да го разгледаме като исторически Изборник от 921 год. Златоструя (както и Шестоднева) не завършва с хронографикон, но стихотворната похвала към него нарича Симеон цар, кореспонденцията с Теодор Дафнопат, чиято катена е ползувана, се датира около 925 година, следователно той е създаван след 921 година и е последен по време.

Следователно, колекцията от „изборници“ включва следните пет съчинения:

- Шестоднев на Й. Екзарх, съставен до 912 година
- Юридически изборник (Номоканон XIV титула) — от 912 г.
- Изборник (философско-богословски) — от 919 година
- Исторически изборници (Хронограф) — от 921 година
- Златоструй (антология-катена) — след 921 година.

Петте съчинения, сред които четири крупни енциклопедически състава и един антологичен, с право можем да считаме за „изборници“ на цар Симеон, създавани по негов замисъл и инициатива. Функциите им в системата на средновековната култура са очевидни.

Шестодневът, разкриващ устройството на мирозданието, е основополагащо мирогледно съчинение, а освен това запознава с естествено-научни, астрономически, географски и др. знания.

Юридическият Изборник или *Номоканон XIV титула* е свод на християнското законодателство. Той безспорно е бил нужен за урегулиране на отношенията в обществото, за териториалното и административно устройство на държавата и църквата. Паралелно от него са се получавали и знания за историята на християнското право.

Философско-богословския Изборник е давал изчерпателен отговор по догматически въпроси, в него има и статии по риторика, трактат по логика и т.н.

Историческият Изборник представя човешката история според християнската концепция за сътворението на света, човешките общества, световните империи и владетели, възплъщението на Христос и т.н. до съвремението. Сред тях българинът е нареждал и себе си, търсел е своето място в историческото и географското пространство.

Антологията Златоструй, от една страна, е сборник с образци по красноречие — нагледна реализация на трактата за фигурите и тропите, а от друга — най-крупната собствено съставена катена от творби на И. Златоуст. Тя е трябвало да даде представа за постиженията на тържественото красноречие, предназначено да разяснява догматични въпроси и да насажда християнски добродетели. След етапа на първоначалната проповед и катената от този период — Учительното евангелие на К. Преславски (наред с поучения на Климент Охридски), Златоструят се е явявал хомилетичен сборник от друг тип, удовлетворяващ изискванията на образования кръг вярващи и книжовници. Той застъпва почти всички въпроси, интересували средновековния човек, в него в много по-голяма степен присъствуват символичните елементи в плана на тълкуването и нравствената назидателност. Не случайно сборникът слага началото на изключително жизнен пораждащ модел — Златоустианата в славянското средновековие, която поглъща като анонимно и голяма част от оригиналното хомилетично наследство.

Изборниците обхващат цялостно средновековния универсум в избор — естествени науки и метафизика, богословие и философия, логика, юриспруденция, история, риторика и етика. За пълнота на системата отсъствуват единствено съчинения по геометрия и музика. Изхождайки от системата, хипотетично можем да предполагаме, че те са съществували, но не са достигнали до нас. Функциите им са били те да обхванат диференцирано всички области на средновековното знание — кръга на универсума, за да бъдат фундамент за развитие на славянската култура и наука. Затова съвременниците, имайки предвид замисъла на царя, са имали основание да го величаят като „нов Птолемей“, защото от X до XVII век Изборниците са функционирали активно в системата на славянската култура и са оформяли мирогледа и кръгозора на средновековния славянин, до настъпването на славянското Възраждане. Личната заслуга на цар Симеон се е състояла в това, че той със своето високо образование прозорливо е оценил стойността на Кирило-Методиевото дело и на учениците им в България — предимствата на собствения исторически път в културата чрез азбуката и превода на четивата за богослужение, оценявайки неговата недостатъчност. Техните текстове са подготвили ограничен богослужител, усвоил само азбуката на религията до равнище за регулярно изпълнение на култа. Необходим е бил втори етап — надмогване на култово-

мисионерското равнище и усвояване на фундаменталните основи на християнската светска култура и цивилизация. Културният хоризонт на Изборниците говори, че те задоволително са удовлетворявали тази потребност. Чрез тях цар Симеон и широкият щаб от знайни и незнайни негови сътрудници са се превърнали в цивилизатори и фундаменталисти, поставили основата, необходима за самостоятелното развитие на българската и славянската култура. Образованият владетел е дал направление, широта и нова цел на началния тласък, осъществен от Константин-Кирил Философ — далновиден продължител на неговите идеи. В новата историческа ситуация цар Симеон става родоначалник на втория етап — системното усвояване на дяловете на познанието от средновековния универсум и преминаване от култура на култово богослужение към култура на универсалното системно знание в средновековен смисъл. Създаването на сборници с енциклопедичен „избор“ в последователността на историческото развитие на идеите вече е означавало вписване в културното пространство на европейските народи и постигане на равнище за културен диалог. Ето защо „изборниците“ са били условие за оцеляването, разпространението и устойчивостта на славянската култура.

Съвременниците по достойнство са оценили историческите заслуги на цар Симеон и след апологията на Кирило-Методиевото дело са създали апология на книголюбеца цар, книгите и библиотеките, отреждайки му пиедестал на „нов Птолемей“ за славяните. Прави впечатление, че интересите им са били ориентирани към съвременните прояви на византийската образованост — Кормчия XIV титула е окончателно редактирана от Фотий във втората половина на IX век, Изборникът 920 год. има гръцки оригинал от 912 год., Историческият сборник ползува хрониката на Г. Амартол, а при съставянето на Златоструя са отчетени и ползувани катените на Теодор Дафнопат — съвременник на Симеон и негов кореспондент. Явно утвърждаваната от по-рано представа за интерес само към наследството от началните векове на християнството трябва да се коригира. За Византия това са най-новите съчинения и кодекси, предназначени за съвременните цели на византийското общо образование, т. е. както се вижда, пълноценно присъствуват и в енциклопедичния корпус на Симеон. Функциите им в българското общество са били тъждествени — да обслужват общото образование и хуманитарна светска култура.

Навярно по-задълбочени знания в съответната област са се получавали на гръцки език, особено отнасящите се до т. нар. „външна мъдрост“. Изборниците формират представа за култура, коренно различна от Кирило-Методиевия етап и писмено наследство. Нейният културен хоризонт надхвърля хронологическите граници на средните векове, надниква в историята на езическите народи, античността и елинизма, повратите на римската история, прави екскурзии в античната философия и литература, стреми се да даде информация за общества и личности в цялостната история на човечеството. Разбира се, този интерес е епизодичен и повърхностно-информативен, но в по-късната история на южно и източно-славянската култура той отсъства дори в такава степен.

Славистичната наука от XIX век откри поединично Изборниците на цар Симеон, но не ги систематизира и не достигна до концепция за значението им в тяхната съвкупност, не пристъпи и към изучаването им в сравнителен план. Естествено, това доведе до редица погрешни методологически и исторически постановки и разработки, дори до опити за оспорване на тяхното съществуване в историческия им термин. Но най-осезателно това се

отрази при изучаването на старата българска литература от X в., въпреки многобройните исторически свидетелства, не бе осъзнато и точно определено какъв е мащабът и смисълът на извършеното при цар Симеон и неговите сътрудници и по какво то се отличава от етапа на Кирил и Методий и първоначалната проповед. Поради тази неизясненост Симеоновата епоха практически бе деаксеологизирана, не се виждаше и продължението ѝ в следващата. А Изборниците са не само смисъл и завършек на Симеоновата епоха, но също така и фундамент за развитието на следващия период в старобългарската култура, т.е. имат капитално значение за развоя на староруската и старосръбската култура, в чиято ръкописна традиция са запазени архаичните им състави, документиращите и датиращи предисловия, хронографикони и похвали. Сякъде не е отбелязано, че макар и не е имало пряко влияние, все пак те са били от голямо значение за развитието на староруската и старосръбската култура.

ЛИТЕРАТУРА

- ¹ Григорович, В. „Как выражались отношения Константинопольской церкви к окрестным северным народам и преимущественно к болгарам в начале X столетия“. Одесса, 1866 г. Приложения, стр. 59—60.
- ² ЛИБИ Т. 21, С. 1960, стр. 323.
- ³ Вж. Изборник великого князя Светослава Ярославича 1073 года С предисловием Е. В. Барсова и запискою А. Л. Дюверница — ЧОИДР, 1882 г., кн. 4, М. 1883, 45—46.
- ⁴ С. П. Шевырев, Поездка в Кирилло-Белозерский монастырь. . . в 1847 г. М. 1850 г., ч. 2, стр. 30—32.
- ⁵ Востоков, А. Х. „Описание русских и словенских рукописей Румянцевского музеума“, СПб 1842 г., с. 505.
- ⁶ Рыбаков, Б. А. „Изборник Святослава 1073 г.“, М. 1977 г., с. 331.
- ⁷ В. Н. Малинин, „Исследование Златоструя по рукописи XII века“, Киев, 1878 г., с. 3.
- ⁸ Калайдович, К. „Йоан Ексарх Болгарский“, М. 1824 г., с. 13, 100.
- ⁹ Шафарик, П. „Разцвет славянской письменности в Болгарии“, М. 1848 г., с. 18.
- ¹⁰ Григорович, В. И. „Опыт изложения литературы славян в ее главнейших эпохах. Ученые записки Казанского университета“, 1842, кн. 3, с. 207.
- ¹¹ Востоков, А. Х. „Остромирово евангелие с грамматическими объяснениями“ СПб 1843 г., с. 8, 9, 24.
- ¹² Палаузов, С. „Век болгарского царя Симеона“ СПб, 1852 г., с. 84, 108—109.
- ¹³ Срезневский, И. И. „Сведения и заметки о неизвестных и малоизвестных памятниках“ СПб, 1867 г., гл. XII, стр. 25, гл. XXII, с. 3.
- ¹⁴ Ягич, „История сербско-хорватской литературы“, Казань, 1871 с. 88.
- ¹⁵ Малинин, В. пос. съч. с. 216.
- ¹⁶ Малинин, В. пос. съч. с. 216.
- ¹⁷ Малинин, В. пос. съч. с. 216.
- ¹⁸ Вж. Ильинский, Г. А. „Златоструй — А. О. Бычкова XI века“, С. 1929 стр. 42; Кл. Иванова, „Неизвестна редакция на Златоструя в сръбски извод от XII век, Сборник истории книженности, кн. 10, Београд, 1976 г., с. 93 и 90.
- ¹⁹ Иванова, Кл. пос. съч., 104—105.
- ²⁰ Фомина, М. С. „Златоструй“. Вж. Отв. ред. Д. С. Лихачов, Словарь книжников и книжности древней Руси“ вып. I, Л., 1987 г., 187—190.
- ²¹ Латышев, В. В. „Две речи Теодора Дафнопата, изданные с введением и с русским переводом“, Православный палестинский сборник, вып. 59, СПб, 1910 г., с. 6.
- ²² Латышев, В. В. пос. съч. с. 6.
- ²³ Латышев, В. В. пос. съч. с. 7.
- ²⁴ Латышев, В. В. пос. съч. с. 8.
- ²⁵ Цит по сб. Ф. А. Толстой, Е. И. 218, Златоструй XV века. ГПБ Ленинград, л. 4^о.
- ²⁶ Вж. по въпроса П. Димитров, „Около предисловието и названието на Златоструй“, сп. „Език и литература“, кн. 2, 1980 г. с. 17—28.
- ²⁷ Цит. по ГПБ. Е.И. 218, л. 4^о.

- ²⁸ Вж. Димитров, П. „Около предисловието...“, с. 22–24, 27.
- ²⁹ Малинин, В. пос. съч. с. 216.
- ³⁰ Соболевский, А. И. „Материалы и исследования в области славянской филологии“ СПб 1910 г., с. 28–29.
- ³¹ Павлов, А. „Первоначальный славяно-русский Номаканон“, Казань 1869 г., стр. 16, заб. 30.
- ³² Павлов, А. пос. съч., стр. 17, заб. 30.
- ³³ Вж. Павлов, А. пос. съч., стр. 1 (няма възможност да ползувам митр. Евгений „Описание Киево-Софийского собора“, прилож. 42, Киев, 1825 г., стр. 235, цитиран от А. Павлов).
- ³⁴ Палаузов, С. Н. „Век болгарского царя Симеона“ СПб, 1852 г., с. 161–162.
- ³⁵ Павлов, А. пос. съч. с. 56.
- ³⁶ Соболевский, А. И. „Материалы и исследования в области славянской филологии и археологии“, СПб 1910, с. 121–122.
- ³⁷ Златарски, В. „Избрани произведения“ т. 1, С. 1972 г., с. 257.
- ³⁸ Шапов, Я. Н. „О составе древнославянской кормчей Ефремовской редакции“, вж. ред. С. А. Никитин „Источники и историография славянского средневековья“ М. 1967 г., с. 207–215 и 258–250.
- ³⁹ Шапов, Я. Н. „О составе...“ с. 214.
- ⁴⁰ Шапов, Я. Н. „Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси в XI–XIII вв.“ М., 1978 г., стр. 91. Вж. също ред. Шапов, „Летописи и хроники“, 1976 г., с. 230.
- ⁴¹ Цит. по Плигински препис ГПБ, ОсРК, Е. II № 250, XV в. л. 311⁶.
- ⁴² Цит. по Плигински препис, л. 312⁹. Годините на патриарх Евтимий са сгрешени, но е отбелязано изгнанието му в 912 год.
- ⁴³ Калайдович, К. „Йоан Ексарх Болгарский“, М. 1824 г., с. 99.
- ⁴⁴ Калайдович, К. пос. съч. с. 99.
- ⁴⁵ Калайдович, К. пос. съч. с. 99.
- ⁴⁶ Кн. Оболенский, М. „Летописец Переяславля Суздальского“, М. 1851 г., с. 13.
- ⁴⁷ Кн. Оболенский, М. „Летописец...“ с. 13.
- ⁴⁸ „Исследования и заметки князя М. А. Оболенского по русским и славянским древностям“ СПб, 1875 г., с. 131.
- ⁴⁹ „Исследования и заметки князя М. А. Оболенского...“ с. 134.
- ⁵⁰ Архим Леонид. „Библиографические разыскания в области древнейшего периода славянской письменности IX–X вв.“, Чтения ОИДР, М. 1890 г., кн. 3, с. 15–16.
- ⁵¹ Срезневский, И. „Русский исторический сборник XV века Московского главного архива министерства иностранных дел“, Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках“. Сб. ОРЯС, Т. XX, № 4, гл. XXXIV, СПб, 1879.
- ⁵² Срезневский, И. пос. съч. с. 134.
- ⁵³ Срезневский, И. пос. съч. с. 118.
- ⁵⁴ Срезневский, И. пос. съч. с. 139.
- ⁵⁵ Истрин, В. М. „Один только перевод Псевдокаллисфена, а древнеболгарская энциклопедия X века — мнимая“, Виз. временник, СПб, 1903 г., Т. X, с. 4.
- ⁵⁶ Истрин, В. М. „Хроника Георгия Амартона в древнем славянорусском переводе“, Т. 2, Пг., 1922 г., с. 429.
- ⁵⁷ Добрянский, Ф. „Описание рукописей Вильненской публичной библиотеке церковно-славянских и русских“, Вильна, 1882 г., 246–255.
- ⁵⁸ Истрин, В. М. „Александрия русских хронографов“, М. 1893, стр. 132.
- ⁵⁹ Истрин, В. М. „Александрия...“, с. 360.
- ⁶⁰ Истрин, В. М. „Александрия...“ с. 353.
- ⁶¹ Шахматов, А. А. „Древнеболгарская энциклопедия X века“, Виз. временник, КСИБ 1910, Т. 8, кн. 1–2.
- ⁶² Шахматов, А. А. пос. съч. с. 34.
- ⁶³ Шахматов, А. А. пос. съч. с. 16.
- ⁶⁴ Истрин, В. М. „Один только...“ стр. 27.
- ⁶⁵ Истрин, В. М. „Один только...“ стр. 27.
- ⁶⁶ Евсеев, И. Е. „Григорий Презвитер переводчик времени болгарского царя Симеона“, известия ОРЯС, СПб, 1902 г. Т. 8., кн. 3, стр. 364.
- ⁶⁷ Мещерский, Н. А. „История Иудейской войны Иосифа Флавия в древнорусском переводе“, М.-Л. 1958 г.
- ⁶⁸ Творогов, О. В. „Древнорусские хронографы“, Л., 1975 г., с. 24–25 и сл.
- ⁶⁹ Вж. Калайдович, К. „Йоан Ексарх...“ с. 99.
- ⁷⁰ Шапов, Я. Н. „Восточнославянские и южнославянские рукописные книги в собраниях Польской Народной Республики“, М. 1976 г. Т. 1, 29–30. Според Шапов Тък. палея. Микрофилм от преписа ми предостави Е. Томова. Изказвам ѝ сърдечна благодарност.

- ⁷¹ Добрянский, Ф. „Описание рукописей Виленской публичной библиотек, церковно-славянских и русских“, Вильна, 1882 г., 246—255.
- ⁷² Истрин, В. М. „Хронограф с хроникой Иоана Малалы“, ЖМНП р. ч. ССCL, ноябрь, СПб, 1907 г., с. 167—185.
- ⁷³ Цитат по Московски препис от ЦГАДА.
- ⁷⁴ Кн. Оболенский, М. „Летописец переяславля-Суздальского“, М., 1851 г., с. 17.
- ⁷⁵ Татищев, В. Н. „История Российская“, кн. 2, М. 1773 г. с. 358, прим. 2.
- ⁷⁶ Российская летопись по списку Софийскому Великого новгорода“, ч. I, СИБ, 1795 г., с. 7.
- ⁷⁷ ГИБИ, 4, с. 295.
- ⁷⁸ Вж. Златарски, В. Н. „История на българската държава през средните векове“. Т. I/2, С., 1971 г., с. 391—392.